

UOT: 821.512.162(091)

Tənzilə Rüstəmxanlı*

AZƏRBAYCANI MÜSTƏQİLLİK YOLUNA APARAN TARİXİ ŞƏRAİTİN YETİŞMƏSİNDƏ ƏDİBLƏRİN FİKİR VƏ ƏMƏLLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Azərbaycanın şair və yazıçıları, mütəfəkkir və filosofları, ruhani və ağsaqqalları millətin istiqlalında hamısı eyni fikri, eyni yolu dəstəkləyir, məqsəd eyni olsa da, onlar fərqli ideya və məfkurə istiqamətləri ətrafında birləşir, fərqli fəaliyyət proqramları təklif edir, elmi traktatlarda, bədii-publisistik əsərlərdə onu fərqli janr və üsullarla ictimaiyyətə çatdırmağa çalışırdılar. Bu, siyasi-ideoloji düşüncədə, bədii-estetik yanaşmada çoxvariantlılığa, çoxcərəyanlılığa, necə deyirlər, klassik plüralizmə və fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarırdı. Bu, həm də maarifçiliyin tənqidi realizmə, tənqidi realizmin romantizmə çulğasaaraq ədəbiyyatda, sənətdə istiqlal ideyasının çoxobrazlılığını, çoxqatlılığını yaradırdı. İstiqlala uzanan siyasi yolların çoxşaxəliliyi bədii inikasın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərirdi. XIX əsrdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində bir-birinin ardınca ədəbi məclislər yaranmış, onlar arasında sıx əlaqələr olmuş, bəzən eyni şəxs iki və daha çox məclisin üzvü olmuşdür. XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan milli düşüncə axtarışları ilə məşğul olan ədiblər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk təfəkkürünə gəlib çıxıb bilməmişlər.

Açar sözlər: tarixi şərait, müstəqillik dövrü, poeziya, ədiblər, istiqlal mücadiləsi, vətənpərvərlik, milli ruh, milli ideologiya

Giriş. Siyasi-ictimai fikirlərimizin tərəqqi və təkamül tarixini təşkil edən müstəqillik dövrü bugünkü aydın və parlaq istiqlal məfkurəsinin təməlini təşkil edir. Hətta ən uzaq istiqlalımızı təyin etmək üçün belə keçirdiyimiz fikri inkişaf tarixinə baxmaq və ondan milli hərəkatın ruh və mahiyyəti haqqında bir fikir almaq kifayət edər. Həmin dövrün özünəməxsus məfkurəsi, məfkurə uğrunda çəkişməsi, mübarizəsi, o dövrün qəhrəmanları, məzlumları, şəhidlər və mücahidləri olmuşdur. Onların yorulmaq bilməyən çəkişmələri nəticəsindədir ki, bu gün biz minlərcə gənci ölümə sövq edən bir xartiya almışıq. Zənnimcə, Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdabi 50 il sonra dünyaya gəlsəydilər, istiqlal fikri, Azərbaycan milli xartiyası 50 il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında sıx bir münasibət və rabitə vardır... Özünün türkçülü-yünü və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq belə bir bəyannaməni verə bilməzdi" [1, s.134].

Təbii ki, yeni dünya ilə ayaqlaşa bilən, onun ən mütərəqqi qanun-qaydalarını, xüsusilə,

insan hüquq və azadlıqlarını özündə ehtiva edən dövlətçilik prinsiplərini mənimsəyib, bu dünyagörüşü milli-mənəvi dəyərlər və özünəməxsus siyasi-ideoloji ənənələrlə sintez edib, şahlıq, padşahlıq üsuli-idarəsi altında tərbiyələnmiş, dünyaya islamın, həyatın müvəqqəti olması və hər şeyin fatal mahiyyət daşıması barədəki fanatik doqmatizmi prizmasından baxan bir xalqın şüuruna yeritmək son dərəcə mürəkkəb və ağır bir iş idi. Axtarışlar XIX əsrin əvvəllərindən, çarizmin islamı bir müqavimət gücü, enerjisi hesab edib, onu zəiflətməyə başladığı, əvəzində ruslaşdırma, xristianlaşdırma rəvac verdiyi, məscidləri kilsələrə, şəriəti çar fərmanlarına, insanların ədalət, demokratiya, insan haqları barədə səmələrə bağlı inamını yerə endirib Peterburqa istiqamətləndirməyə çalışdığı dövrlərdən başlanmışdır. Təbii ki, Azərbaycanın ədib və yazıçıları, mütəfəkkir və filosofları, ruhani və ağsaqqalları millətin istiqlalında hamısı eyni fikri, eyni yolu dəstəkləyir, məqsəd eyni olsa da, onlar fərqli ideya və məfkurə istiqamətləri ətrafında birləşir, fərqli fəaliyyət proqram-

ları təklif edir, elmi traktatlarda, bədii-publisistik əsərlərdə onu fərqli janr və üsullarla ictimaiyyətə çatdırmağa çalışırdılar. Bu, siyasi-ideoloji düşüncədə, bədii-estetik yanaşmada çoxvariantlılığa, çoxcərəyanlılığa, necə deyirlər, klassik plüralizmə və fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarırdı, maarifçiliyin tənqidi realizmə, tənqidi realizmin romantizmə çulğasaaraq ədəbiyyatda, sənətdə istiqlal ideyasının çoxobrazlılığını, çoxqatlılığını yaradırdı. İstiqlala uzanan siyasi yolların çoxşaxəliliyi bədii inikasın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərirdi. XIX əsrin ortalarında hələ məfkurə dumanında olan bu yollar əsrin sonlarında və yeni əsrin başlanğıcında məktəblər, cərəyanlar, siyasi proqramlar kimi ərsəyə gəlib, əhalinin müxtəlif təbəqələrini öz ətrafında birləşdirməyə başladı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "ən zəngin, məhsuldar, rəngarəng, maraqlı və eyni zamanda ən ziddiyyətli bir dövr" kimi təhlil edilən XIX əsr ədəbiyyatının əsas simaları olan Abbasqulu ağa Bakıxanovu, Mirzə Şəfi Vəzehi, İsmayıl bəy Qutqasımlını, Mirzə Baxış Nadimi, Baba bəy Şakiri, Qasım bəy Zakiri, Mirzə Fətəli Axundovu, Həsən bəy Zərdabini, Seyid Əzim Şirvanini, Nəcəf bəy Vəzirovu, aşıq şeiri tərzində yazan Seyid Əbülqasım Nəbatini bir-birindən təkcə sənətkarlıq üslubu, yazıçı dəst-xətti fərqləndirmir, onlar millətin azadlığına gedən yolun siyasi-ideoloji parametrlərini, onun bədii-publisistik təbliğatının təşkilini fərqli müstəvilərdə görür və təhlil və təbliğ edirdilər.

XIX əsrdə istiqlal ideyasının inkişafı, milli şüura hakim kəsilməsi və müstəqil dövlətçiliyə istiqamətlənməsi bir sıra ciddi hadisələrlə şərtlənmişdir. Onlardan biri Azərbaycan dilinin fars və ərəb dillərindən qabağa keçməsi: həm tədris prosesində, həm dərslərdə, həm bədii ədəbiyyatda, həm də yeni meydana çıxan mətbu nümunələrdə öz yerini tutması idi. Digər bir məqam isə, XIX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq formalaşan, ictimai şüur, milli özünüdərk prosesi üzərində öz ciddi təsirini qoyan və çarizmin apardığı ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətinə qarşı bir müqavimət mərkəzi kimi təşəkkül tapan ədəbi məclislərin fəaliyyət şəkəsinin getdikcə genişlənməsi, təkcə qələm əhlini deyil, elmə, maarifə həvəsi olan hər kəsi öz cərə-

gəsində birləşdirərək, ictimai fikrin fəlakətinə çevrilməsi idi. Nədənə, XIX əsrdə istiqlal ideyasının formalaşması barədə yazan müəlliflərin çox az qismi həmin proseslərdə bu ədəbi məclislərin roluna toxunmuş, əksər halda isə onları klassik əruzçuluq, ictimai həyatdan uzaq müha-fizəkarlıq ocaqları kimi təqdim etmişlər.

XIX əsr istiqlal ideyası ya bu ədəbi məclislərdə meydana çıxmış, ya da bu ədəbi məclislərdə fəaliyyət göstərmiş insanların ədəbi-elmi, bədii-publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyətindən nəşət tapmışdır.

1. Bu dövrdə əksər yeni tipli məktəblərdə ərəb, fars dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili tədris olunmağa başlamışdı. Mirzə Kazım bəy ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili qrammatikasını elmi əsaslar üzərində işləyib hazırlayaq geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdi. Onun qrammatikasından sonra Mirzə Şəfi Vəzehin (İ.Qriqoriyevlə birgə) "Azərbaycan dili" dərsliyi meydana çıxmış və bu dərslik bədii nümunələr əsasında dil qanunlarını uşaqlara izah etməyə hesablanmışdı. Bundan əlavə, üsuli-cədidlə işləyən məktəb və mədrəsələrdə çalışan müəllimlər özləri Azərbaycan dili və ədəbiyyatına dair dərsliklər, qrammatika kitabları, müntəxabatlar hazırlayırdılar.

2. 1832-ci ildə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinə əlavə olaraq, Azərbaycan dilində həftəlik "Tatarskiye vedomosti" qəzeti nəşr olunmağa başlamışdı. Abbasqulu ağa Bakıxanovun səy və təşəbbüsləri ilə meydana gələn bu qəzet çox qısa müddət yaşamasına baxmayaraq, ilk azərbaycandilli mətbu orqan olaraq, sonrakı mərhələdə "Zakavkazskiy vestnik"ə əlavə olaraq Azərbaycan dilində çıxan xüsusi vərəqələrin təməli olmuşdu. Bu vərəqələrin nəşri nisbətən uzun müddət 1841-1846-cı illərdə davam etmişdir. Onu da qeyd etməliyə ki, "Tiflisskiye vedomosti" "Əkinçi" qəzetinin meydana gəlməsi üçün zəruri olan maddi-mənəvi mühitin yaranmasında vacib rol oynamışdır. "...bir qrup Azərbaycan ziyalisinin müxtəlif vaxtlarda "Tiflisskiye vedomosti"də iştirakı sonrakı dövrdə milli mətbuatın inkişafına və publisistikaya qüvvətli təsir etmişdir" [2, s.10].

3. Bu dövrdə bir çox əsərlərin fars-ərəb dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

sahəsində də ciddi işlər görülmüşdür. Bunlardan biri Mustafa ağa Nazirin Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasını dilimizə çevirmək istiqamətindəki fəaliyyəti idi. M.Nazir vaxtsız vəfat etdiyi üçün bu işi başa çatdırma bilməmiş və buna görə də Firidun bəy Köçərli həmin işin Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələkbər Sabir, Məşədi Əyyub Baki, Mirzə Nəsim Qüdsi, İbrahim Tahir kimi sənətkarlar tərəfindən görülməsini təklif etmişdir [3, s.53]. Bundan əlavə, Firdovsi, Sədi, Cami kimi şairlərlə yanaşı, bəzi rus şairlərindən də, məsələn, Kırilovdan dilimizə bir çox tərcümələr məhz XIX əsrdə edilmişdir.

4. Bütün bunlarla yanaşı, XIX əsrdə əksər sənətkarlar öz əsərlərini doğma dildə yazmağa başlamışdı. N.Qarayev bununla bağlı yazır: "...bu dövrdə Azərbaycan dilində yazmaq meylli çox qiymətlənmişdi. Məclis şairlərinin demək olar ki, hamısı öz şeirlərini əsasən Azərbaycan dilində yazırdılar. Bu o demək idi ki, orta əsrlərdən adət şəklini almış fars dilində yazmaq artıq öz əvvəlki mövqə və əhəmiyyətini itirmişdi" [2, s.10].

O dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən Mirzə Şəfi insanı azad görmək istəyirdi, bu azadlıq onun şəxsiyyətinin bütövlüyündən, ictimai və siyasi münasibətlərdə hüquqlarının qorunmasından, demokratik və humanist dəyərlərə sahib olmasından keçirdi. Mirzə Şəfi "Şah Abbas", "Teymur", "Dərviş", "Sədi və şah", "Sual-cavab" mənzum hekayələrində müstəbid dövlət başçıları, hakimləri, xalqı cəhalətdə saxlayan din xadimlərini, acgöz və tamahkar dövlət adamlarını tənqid edir, ictimai bələlərin kökünü onların özbaşınalığında, xalqdan uzaq düşmələrində görür, öz şeirlərini isə bu şəxslərin eybəcərliklərini bütün çıpaqlığı ilə göstərən güzgüyə bənzədirdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz mənzum hekayələrdə kütlələrin narazılığı, onların zülmkar şah əleyhinə ayağa qalxması, xalqın müdriqliyi, uzaqgörənliyi, qəlbəaçıqlığı maraqlı və təsirli boyalarla verilmişdir. Mirzə Şəfi insanın ucalığının, qürurlu olmasının, məsud və xoşbəxt yaşamasının birinci şərti kimi hüriyyəti və şəxsiyyət azadlığını götürürdü, o, azad insanın sərvi ağacı kimi şux, uca və əyilməz olduğunu bildirirdi.

*Azadlıq rəmzidir şux sərvi ağacı,
Əyilib budağı toxunmaz yerə.
Ardınca cəzb edir o nəzərləri
Daima ucalar nurlu göylərə.
Fırtınanı qopdu, küləkmi əsdi,
Tökülməz yarpağı, əyilməz qəddi.
Bilməz bu dünyada riyakarlığı,
Ülvidir, nəcibdir onun varlığı.
Qarıışıq həyatın qəmindən uzaq,
Sakit məzarlıqdan göylərə qalxar.
Sərin kölgəsinə kim gəlsə qonaq
Dalınca göylərə boylanar, baxar.
Bir yaşıl qüllədir – ümid qülləsi,
Ucalıb təpəsi ərşə dayanar.
Altında gəmirər qurdılar məzarı,
Üstündə ulduzlar sayrışıb yanar.*

Mirzə Şəfinin "Divani-hikmət"də oxuduğu hər bir şeir məclisdə qızgın mübahisə və müzakirələrə səbəb olur, qələm sahiblərini yeni yaradıcılıq axtarılarına ruhlandırır, onların hər birini hadisələrə açıq gözlə baxmağa və düzgün nəticə çıxarmağa vadar edirdi. Mirzə Şəfinin ictimai mövzulara müraciəti, cəsarətli fikirləri onun qələm yoldaşı, "Divani-hikmət" in fəal üzvü Mirzə Mehdi Nacinin də yaradıcılığına güclü təsir etmiş, onu da ictimai məzmunlu şeirlər yazmağa ruhlandırmışdır. Naci "Taxıl qıtlığı və şəhər əhlinin hamisi" adlı şeirində xalqın ağır fəlakətlərlə üz-üzə qalması, həyat səviyyəsinin son dərəcə aşağı düşməsi, güzəran və məişət problemini önə çəkmişdir. Başqa bir şeirində isə şair Gəncədə bahalıqın baş alıb getməsindən, hökumət orqanlarının bununla bağlı heç bir tədbir görməməsindən, üstəlik, şəhər varlılarının əhəlinin fəlakəti üzərində özünə təmtəraqlı həyat qurmasından danışıq və onları tarixdən ibrət götürməyə çağırır.

*Yığışdırma bu dünyanın malını,
Görmürsənmi anın qılı qalını,
Bir fikr elə gözüm, anın dalını
Özünə yetişməz ondan bir xeyrat [4].*

Naci şeirinin tənqid hədəflərindən biri də xalqı əsarət və cəhalətdə saxlayan, özü isə nə cənnətə, nə də cəhənnəmə inanmayan, sadəcə dini var-dövlət, yaxşı həyat üçün vasitə hesab

edən mollalar, şeyxlər, ümumən, din xadimləri, onların havadarları olmuşdur.

*Nə xofeylər cəhənnəmdən, nə cənnət arzu eylər
Bilirilər özlərin hirs ilə çox kamilü illa [5].*

XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyətə başlamış və təkcə şairlərin deyil, dövrün bütün tanınmış adamlarının diqqətini özünə cəlb etmiş, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi və digər sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı dərindən məzmunlu müzakirələri, elmi mühakimələri ilə uzun müddət elmi bir mərkəz kimi tanınmış "Güllüstan" ədəbi məclisinin adı, şöhrəti universal zəka sahibi Abbasqulu ağa Bakıxanovla bağlı olmuşdur. Məclisdə əsasən A.Bakıxanov öz əsərlərini oxuyar, fikir və mülahizələr onun əsərlərinin ətrafında aparılırdı. "Güllüstan" ictimai-siyasi vəziyyətə az müdaxilə etsə də, Quba və Qubaətrafi bölgədə ziyalılar nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonuna doğru Azərbaycan ədəbiyyatında çarizmin iç üzünü açan, onun yerli xalqlara etdiyi zülmü və qəddarlığı ifşa edən, qubernatorların, pristavların, qlavaların müsəlman əhaliyə yuxarıdan-aşağı baxmasını, onları təhqir etməsini satirik qələmlə qamçılayan nümunələr həndəsi silsilə ilə artmışdır. XIX əsr şair və yazıçıların iş və fəaliyyətlərini mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri də bu idi ki, onlar iki cəbhədə, bir tərəfdən işğalçı çar hökumətinə, onun yerlərdəki özbaşına rütbəliyinə qarşı, digər tərəfdən xalqı zülmət və cəhalətdə saxlayan, onun maarif və mədəniyyət yoluna sədd çəkən, şəriət adı ilə insanların əlini-qolunu buxovlayan, onları gözlərini açmağa qoymayan feodal təkəkkürlü insanlara, din xadimlərinə, mollalara, riyakar zahidlərə, hiyləgər dərvişlərə qarşı vuruşmalı olmuşdular.

Hacağa Fəqirin vəfatından sonra "Əncümənüş-şüəra" nı qoruyub saxlayan, onun ictimai həyatla əlaqəsini möhkəmləndirən, bir çox ziyalılarla, o cümlədən Qurbanəli Şərifzadə, Nəsrulla Şeyxov, Əsədəğa Kəngərinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Paşa Sultanov, Nəcəfqulu ağa Eynəli Sultanov, Mirzə Məhəmməd Xəlilov və başqaları ilə ədəbi məclis arasında yaxın

dostluq əlaqəsi quran görkəmli pedaqoq, istedadlı şair, Azərbaycan maarifi tarixində xüsusi yeri olan Məhəmməd Tağı Sidqi olmuşdur. Onun həm rəhbərlik etdiyi "Əncümənüş-şüəra" məclisi, həm də yaratdığı yeni tipli məktəblər açıq fikirli ziyalı nəslinin yetişməsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruculuğuna gedən yolda əsl mayak olmuşdur. Məhəmməd Tağı Sidqinin rəhbərlik etdiyi "Məktəbi-tərbiyə"ni səciyyələndirən Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: "Məktəbi-tərbiyə" biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün bir darülfünun hesab olunurdu" [6]. Məhəmmədağı Sidqi bir maarifpərvər ziyalı kimi Azərbaycandan əlavə, Şərqi ölkələrində, Rusiyanın bir çox şəhərlərində çap olunan qəzet və jurnalları daim izləyir, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar olmağa çalışırdı. O, Corc Zeydanın ərəb dilində nəşr etdiyi "Əlhilal" jurnalını, Mirzə Əli Məhəmməd xan Kaşaninin "Sürəyya", "Pərvəriş", Kəlküttədə çıxan "Həblül-mətin" və s. qəzetləri alır, onlarla müntəzəm əlaqə saxlayırdı. "Pərvəriş" qəzeti bağlandıqda və nəşir Mirzə Əli Məhəmməd xan Kaşani vərəmləyib vəfat edəndə Sidqi onun qəbir daşı üzərində aşağıdakı sözləri yazmışdı:

Qəbrinə fəda olum, ey vətən fədaisi!

Sidqinin ən böyük xidmətlərindən biri rəhbərlik etdiyi məktəblərdə türk dilinə xüsusi yer verməsi olmuşdur. "Əsri-haliyədə yer üzündə hər qövüm və hər tayfa danışdığı lisan ilə yazılır. Biz Qafqazda sakin olan türklər ələmi-ədəbiyyatdan kənar düşmüşük ki, hənuz məlum ola bilmir ki, bizlər türk ola-ola, irsal və marsuluzumun farsı olmağına səbəb nədir? Bəyan olsun ki, görək, aya, bizlər ərəb lisanından nə əxz etmişik və farsı zəbandan nə saxlamışıq? Rus dilindən nə öyrənmişik, türk dilimiz nə halətə düşüb?" [7].

Cənub bölgəsində maarifçilik hərəkatının birincilərindən olan Mirzə İsmayıl Qasir adıçəkən ədəbi məclisə rəhbərlik etmiş, onun digər ziyalı və qələm sahibləri ilə əlaqələrini yaratmışdır. Əsərlərində məhəbbət mövzusu üstünlük təşkil edən M.İ.Qasirin yaşadığı cəmiyyətdə rast gəldiyi eybəcərlikləri tənqid edən "Əskinas", "Qara pul", "Ərə verdi", "Odu", "Bal-

xanım" kimi ictimai məzmunlu şeirləri də vardır. Lakin Qasir dünyagörüşünün az olması, tarixi proseslərdən başının çıxmaması, ictimai ziddiyyətlərin kökündə dayanan problemlərin mahiyyətini görə bilməməsi ucbatından, cəmiyyətə bütünlük fitnə-fəsadların, hiylə və yalanların məhz pulla bağlı olduğunu düşünmüşdür.

*Dünyada nikü bad yetişər xəlqə puldan,
Gah dönər ağabinə, gah dönər zəhrimərə pul.
Salmış xələyiq icrə bəsi şurü qülqülə,
Durmuş özü bu halətə eylər nəzarə pul*
[8, s.215-216].

Azərbaycan maarifçiliyinin sərhədlərinin genişlənməsində, xalqın içində istiqal ideyasının yayılmasında, milli özünüdərk prosesində Şərq ədəbiyyatını, tarixini, məntiqini, fəlsəfəsini, islam fiqhini və şəriətini, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini gözəl bilən, bununla bərabər, rus və Avropa demokratik fikrini, maarifçilik ideyalarını öyrənməyə çalışan, onları müqayisəli şəkildə təhlil edən Seyid Əzim Şirvaninin yeri ayrıca qeyd edilməlidir. Seyid Əzim in sayəsində "Beytüs-səfa" ədəbi məclisi Azərbaycan mətbuatının və demokratik fikrinin ilk qaranqışı kimi qeyd edilən, müsəlman dünyasını maarif ziyası ilə işıqlandırmağa gələn "Əkinçi", "Ziya" qəzetləri ilə sıx əlaqələr qura bildi. Seyid Əzim Şirvani qəzeti "hali-ələmə" vəqif olmağın, cəhalətdən xilas olmağın, müasir dünyaya qovuşmağın, "ayaqlar altında pamal olmamağın" yeganə yolu, tərəqqinin, texniki yeniliklərdən istifadə etməyin, maariflənməyin açarı hesab edərək, öz xalqını oxumağa, Qərbin "tərəqqiyi-tamından" nümunə götürməyə səsləyirdi. O, məktəbliləri "Pişik və siçan", "Leyli və Məcnun", "Saqi və şərab" kimi köhnəlmiş nağıl və əfsanələrlə tərbiyəsinin heç bir effekt vermədiyini, əksinə, onları cəhalətə sürüklədiyini bildirir, əvəzində, onları müasir dünyada baş verən hadisələrdən, elmi-texniki yeniliklərdən xəbərdar etməyi zəruri hesab edirdi:

*Bəsdə tədrisi "Gürbəvü müş"
"Leyli-Məcnun"u "Vəsf-i-badəfürüş".*

("Siçan və pişiy" in, "Leyli Məcnun" un, "Badəsatanın vəsfi" ni tədris etmək yetər)

"Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan" hər ikisi Qarabağda, daha doğrusu, Şuşada yaradılmış ədəbi məclislər idi. "Məclisi-üns"ün yaradılmasının təşəbbüsçüsü Mirzə Rəhim Fəna olmuşdur. 1864-cü ildən 1872-ci ilə qədər adsız fəaliyyət göstərən ədəbi məclis üzvlərinin arasındakı xoş münasibətə görə, "Məclisi-üns" adlanmışdır. Məclisin Xurşudbanu Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağəh, Məhəmmədəli bəy Məxfi, İsmayıl bəy Daruğa, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadiq Piran İsmixan oğlu, Hüseyn ağa Cavanşir, Bəhram bəy Fə dai, Mirzə Haqverdi Səfa, Məhəmməd ağa Müştəri, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Cəfər, Səməd bəy Səməd, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov kimi üzvləri ilə yanaşı, Ə.Haqverdiyev, M.Sarıcallı, T.Vəzirov, M.K.Nəsirbəyov, A.Pəriqulu, M.H.Hacıyev və başqa dövrün tanınmış simaları da tez-tez bura baş çəkərdilər. Qarabağ məclislərinin başlıca əlamətlərindən biri onların əksər halda xanəndə və çalğıyla müşayiət olunmasıdır.

Göründüyü kimi, XIX əsrdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində bir-birinin ardınca ədəbi məclislər yaranmış, onlar arasında sıx əlaqələr olmuş, bəzən eyni şəxs iki və daha çox məclisin üzvü olmuşdur. Lakin Bakı şəhərində, digər bölgələrdən fərqli olaraq meyxana və bədihə dəyənlərin sayının çox olmasına baxmayaraq, ədəbi məclis çox gec təşkil olunmuşdur. Bunun səbəbini bəziləri Bakıya yaxın Quba şəhərində "Gülüstan", Şamaxıda "Beyrüs-səfa" məclisininin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, bu, daha çox Bakı şairlərinin toy məclisləri ilə bağlı olması, yəni onların ictimaiyyətlə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmalarıdır. Lakin buna baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda da ədəbi məclis yaranmışdır. "Məcməüs-şüəra" adlanan məclisin iclaslarının 1880-ci illərdə fəaliyyətə başladığını güman etmək olar. Məclis Məhəmməd ağa Cümrinin təşəbbüsü ilə yaranmış və onun mənzilində fəaliyyətə başlamışdır. Onun sıralarında Ağadadaş Sürəyya, Mirzə ağa Dilxun, İbrahim Zülali, Vəhab Vahib, Mirzə Rzaqulu Həzarə,

Mirzə Mehdi, Əlabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Mirzə Əbdülxaliq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Mirzə Hadi Sabit, Hüseyn bəy Vəhdəti, Əbülhəsən Vaqif, Ağakərim Salik, Haşım bəy Saqib, Seyid Zərgər, Məşədi Azər Buzovnalı, Şahin Nardaranı, Mirzə Məhəmmədəli Binəva, Hacı Muxtar Müznib Zabratı və digər ədəbi simalar birləşmişlər. "Məclisi-fəramuşan"ın ömrü XIX əsrdə yaranmış bütün ədəbi məclislərin ömründən uzun olmuşdur. "Məcməüs-şüəra" nı öz zamanının poetik ensiklopediyası da adlandırmaq olar. Məclis üzvlərinin əsasən klassik üslubda qəzəl, qəsidə, rübai janrında yazılan şeirlərində cəmiyyət üzvlərinin narazılığının artması, azadlıq meyillərinin güclənməsi, ümumiyyətlə, iqtisadi və siyasi sahədə başverən dəyişikliklər fonunda məzmun yeniliyi diqqəti çəkir. "Məcməüs-şüəra"nın fəaliyyəti inqilablara dövrünə düşdüyündən, onun üzvlərinin yaradıcılığında zülm, istibdad əleyhinə daha ciddi bəyanatlar səslənir, maarif, elm, mədəniyyət, azadlıq ideyaları daha cəsarətlə tərənnüm edilirdi. Məclisin üzvü olan Cənnəti adlı şair Bakıda xalq hərəkətinə silah gücünə yatacaraq istəyən çar hökumətinə üzünü tutaraq onu ağıllandırmağa çalışırdı:

*Silah ilə çətindir mərdümün islahı, huşyar ol
Qızıl qan ilə səhranı gülüstan eyləmək olmaz.*

Burada onu da qeyd edək ki, "Məcməüs-şüəra" XX əsrin əvvəllərində yeni bir cəmiyyətə çevrilərək türkçülüyə təbliğ edən bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərmək əmacında olmuşdur. Bununla bağlı AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda "Türk səsi" adlı şairlər cəmiyyətinin məramnaməsi indiyədək qorunub saxlanmışdır ki, ilk dəfə olaraq onu tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayev çap etdirmişdir. Məramnamədə "Türk sə-

si"nin türk şairlərinin cəmiyyəti, süarının türk vətənpərvərliyi, rəsmi dilinin türk dili olacağı, "türklüyün qaidəsinə və türk ədəbiyyatının genişlənməsinə çalışacağı", ayrı-ayrı rayonlardakı qüvvələri bir araya gətirməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyə ki, həmin cəmiyyət formalaşmağa məqam tapmamışdır.

Nəticə. Beləliklə, XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan, özündə dövrün böyük ziyalı potensialını birləşdirən, unudulmuş milli mən axtarıları ilə məşğul olan ədəbi məclislər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk tənqidiyə gəlib çıxma bilmiş, ədəbiyyatı fars-ərəb-rus məzmun və qi-yafəsindən çıxarıb milli təməllər üzərinə qaldıra bilmişdi. Bir qədər də konkretləşdirsək, həmin ədəbi məclislərin ictimai fikir tariximizdəki yerini aşağıdakı kimi qiymətləndirə bilərik:

1. Bu məclislər vasitəsilə Azərbaycan dili milli poeziyanın dili olaraq Şimali Azərbaycanda bütün bölgələrdə təsdiqləndi.

2. Bütün vilayətlərdə ədəbi məclislərin təşkili mətbuatın olmadığı bir vaxtda insanların ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdən, dünyada gedən proseslərdən xəbər tutmasına, mütərəqqi ideyalarla tanış olmasına şərait yaratdı.

3. Bu məclislər bir ictimai məktəb kimi böyük ziyalılar ordusunun yetişməsində mühüm rol oynadı.

4. Bu ədəbi məclislərdə şairlərin tez-tez ictimai-siyasi vəziyyəti müzakirə etmələri, siyasi polemikalara baş vurmaları onların klassik üslubla bərabər, müasir mövzu və formalara yiyələnməsinə, ictimai məzmunlu əsərlər yazmasına səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan milli xartiyası. Bakı, "Azərbaycan" jurn., 1991, № 4.
2. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, "Nurlan", 2010.
3. Köçərli F.Q. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: II cild, II hissə. Bakı, Azərneşr, 1926.
4. Əlyazmalar İnstitutunun Arxiv: B-71, v. 111 b.
5. Əlyazmalar İnstitutunun Arxiv: B-71, v. 122 b.
6. Şərif Ə.Ə. Görkəmli şair və müəllimimiz. Bakı, "Şərq qapısı" qəz., 1955, 18 noyabr.

7. Sidqi M.Ə. Xatirələr / ƏYİ, arx.25, Q-2 (56).
8. Mümtaz S. El şairləri. Bakı, "Səda", 2005.

THE ROLE OF WRITERS' IDEAS AND ACTIONS IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL CONDITIONS LEADING AZERBAIJAN TO THE PATH OF INDEPENDENCE

Summary

Azerbaijan's writers, thinkers and philosophers, confessors and elders of the nation do not share the same ideas in the independence of the nation, although the goal is the same, they unite around different ideas and points of view, offer different action programs, publish scientific articles, they tried to bring it to the public in different genres and methods. This leads to multiculturalism, in other words, to classical pluralism and diversity of ideas in the political and ideological thinking, artistic and aesthetic approach, which leads to the criticality and enlightenment of literary idealism, romance of critical realism and the idea of independence in art. The versatility of political paths leading to independence has manifested itself both in the form and in the content of the artistic embodiment. In the XIX century, literary councils were created in all regions of the country. There was a close relationship between them, and sometimes the same person became a member of two or more councils. From the XX century, writers dealing with national inquiries began to form a very complex, controversial, falling path, and eventually in the early XX century they came to Turkish thought.

Key words: historical conditions, period of independence, poetry, writers, struggle for independence, patriotism, national spirit, national ideology

РОЛЬ МЫШЛЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПИСАТЕЛЕЙ В СТАНОВЛЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБСТАНОВКИ, ВЕДУЩЕЙ К НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Азербайджанские писатели и литераторы, мыслители и философы, духовенство и старейшины не придерживались единого мнения, единого пути относительно независимости нации. Хотя цель была одна и та же, существовали различия в их идеологической направленности, предложении различных программ деятельности; эти различия они в разных жанрах и стилях пытались донести до общественности в научных трактатах, художественно-публицистических произведениях. Это приводило к поливариативности, разнонаправленности в политико-идеологической мысли, художественно-эстетическом понимании, и, короче говоря, к классическому плюрализму и различию мышлений, что создавало, в свою очередь, в литературе, творчестве при смене просветительства на критический реализм, а последнего на романтизм, обилие образов, множество пластов в идее независимости. Многообразии политических путей, ведущих к независимости, проявлялось как в форме, так и в содержании художественного изображения. В XIX веке, можно сказать, во всех регионах страны, одно за другим создавались литературные общества, состоящие в тесных связях между собой, даже иногда один и тот же участник был членом двух или более обществ. Писатели, находящиеся в поиске сформировавшегося в начале двадцатых годов XIX века национального мышления, проходя невероятно сложный, противоречивый путь неудач и достижений, наконец, в конце этого и начале XX века смогли прийти к обретению тюркского мышления.

Ключевые слова: историческая обстановка, период независимости, поэзия, писатели, борьба за независимость, патриотизм, национальный дух, национальная идеология